

Boek van de maand

Contextuele kerkgeschiedenis

Nieuw Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis

H.J. Boiten

Een nieuw handboek

In 2006 verscheen het nieuwe *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Tijd nu om nader te bekijken. Het boek heeft een respectabele omvang. Vergelijk het eens met zijn voorganger, de *Nederlandse Kerkgeschiedenis* van dr. Otto J. de Jong. Telde De Jongs NKG 448 bladzijden, dit handboek is een turf van 950 pagina's, meer dan het dubbele. Dat is niet het enige verschil. Het handboek van De Jong toonde eenheid van conceptie, hij was enig auteur. Nu is dat aantal vertienvoudigd onder redactie van Herman J. Selderhuis, hoogleraar kerkgeschiedenis aan de TU te Apeldoorn.

De Jongs handboek toonde eenheid van conceptie: het informeerde en vertelde, knap en boeiend, met evenwicht van de grote lijn en interessante details, veelzijdig en compact. In het nieuwe handboek ontdek je nauwelijks iets van een format waaraan de auteurs gebonden zijn. Er zijn onderling grote verschillen, in opvatting, in aanpak, in uitwerking. De pluriformiteit wint het van de eenheid van gedachte en begrip. Uiteraard geeft een veelvoud aan auteurs en specialisering in het onderzoek ook nieuwe mogelijkheden. Alle auteurs schrijven prettig leesbaar. Vele trefzeker gekozen foto's (zwart-wit) kleuren de vertellingen. Modern is ook de manier waarop bronteksten in het verhaal zijn geïntegreerd. Ze brengen gebeurtenissen en personen dichterbij. Wie meer wil weten, kan terecht bij de vele literatuurverwijzingen, die van een goed gehalte zijn.

Er is nog een opvallend verschil met De Jong. Het uitgangspunt van zijn historiografie is theologisch. Zijn boek wil laten zien waar, hoe en wanneer de bijbelse boodschap heeft ingewerkt op de Nederlandse geschiedenis (p. 7). Bij Selderhuis klinkt de vraag of de kerkgeschiedenis wel thuishoort bij de theologie. Of valt ze onder de geschiedenis? Selderhuis kiest principieel voor beide faculteiten. Hij noemt het een toonbeeld van een interdisciplinaire wetenschap. Hij breekt met een schema waarbij je kunt aanwijzen wie de kerk deformeert of wie de kerk reformeert. Het object van de kerkgeschiedenis is dan ook niet iets als de openbaring van God, zoals die gestalte geeft aan de kerk (J. Douma), of waar, hoe of wanneer de bijbelse boodschap inwerkt in de Nederlandse geschiedenis (O.J. de Jong). Het object omvat 'alles wat zich als kerk of vertegenwoordiging daarvan presenteert'. En dan die kerkgeschiedenis in de context van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Het vertelt het verhaal van de christelijke kerk als integraal bestanddeel van het volle leven. Soms zelfs meer van het volle leven dan van de kerk. Dat heeft een mooie kant: de kerk is niet iets dat losstaat van de samenleving. Ze staat er middenin. En toch... midden in de wereld, maar niet van de wereld, volksvergadering van een koninkrijk dat komt. Is de kracht van dit boek: het contextuele van beneden uit, niet tegelijk zijn zwakte? Een toonbeeld van interdisciplinaire wetenschap! En daarin werken katholieken en protestanten als vakbroeders samen. Dat mag dan een prestatie en een primeur zijn. Maar verwacht niet dat dit boek, hoe indrukwekkend ook, zijn uitgangspunt en maatstaf neemt in de gereformeerde belijdenis over de kerk.

Het licht van de Middeleeuwen

Het handboek telt zeven hoofdstukken, twee over de Middeleeuwen en vijf over de vijf eeuwen daarna. Frank van der Pol, hoogleraar aan de TU te Kampen (Broederweg), schreef het eerste hoofdstuk over de Middeleeuwen tot 1200. Van der Pol opent sterk. Hij wil niet spreken van ‘donkere middeleeuwen’, alsof eerst met het humanisme het licht opging. Duizend jaar middeleeuwen bevat de wortel van onze samenleving en de niet weg te denken invloed van het christendom op de Europese cultuur. De Bijbel speelde een cruciale rol in de vormgeving van de middeleeuwse identiteit, cultuur en maatschappelijke structuur. Kom daar in het huidige Europa om: wat komt er van het ‘christelijke’ in een nieuwe Europese grondwet terecht? Daar komt nog bij de rol van de vorst in de christianisering. Met de doop van koning Clovis gingen de Franken als volk rond 500 over tot het christendom. Van der Pol breekt met de opvatting van Blok dat er in Nederland voor 700 slechts duisternis heerste. In Maastricht, een versterkte Romeinse legerplaats, leefde rond 400 de eerste christelijke gemeenschap in het huidige Nederland. De kerstening van het noorden begon later. De Ierse invloed is bekend, Columbanus, Willibrord, Bonifatius. Opmerkelijk is dat de Friese en Saksische leiders zich niet vrijwillig wilden bekeren, omdat ze dit zagen als onderwerping aan de Franken. Beda, een geleerde monnik, vertelt dan ook dat de predikers van overzee naar Frisia waren gekomen om de mensen Christus te prediken. Ze maakten de mensen met het woord van de waarheid vertrouwd (p. 43). Het hoofdstuk eindigt met een uitstekende beschrijving van de kruistochten en kloosters als een vorm van gewapende en geestelijke pelgrimage in en vanuit de lage landen.

De Middeleeuwen na 1200

Peter Nissen is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen en William de Boer wetenschappelijk medewerker aan de TU te Apeldoorn. Samen schreven ze dit boeiende hoofdstuk. Ze schilderen vakbekwaam het raamwerk van de context: landschap, bevolkingsgroei en verstedelijking, gewesten op weg naar eenheid van het Habsburgse rijk. De kloosters groeiden en werden talrijker: het waren plaatsen van spiritualiteit, studie en cultuur, maar ook centra van ontginningsactiviteit en vernieuwing in de landbouw. Vernieuwend waren de religieuze vrouwenbeweging, de bedelorden en vooral de moderne devotie. Maar de groeiemarkt voor religieuze gemeenschappen raakt toch verzadigd. 's-Hertogenbosch kende acht mannen- en negen vrouwenkloosters met 1100 religieuzen. Gemor ontstond, omdat ze een derde van de dure stadsgrond in beslag namen. En wat in handen kwam van het klooster, bleef onttrokken aan de maatschappelijke circulatie. Een ongenoegen dat een belangrijke rol zou spelen in de vijandige bejegening van de kloosters tijdens de opstand en de Reformatie. Het viel me op dat er zoveel feesten waren, dat gemiddeld genomen de vijfdaagse werkweek in de late Middeleeuwen al een feit was (p. 177). Uitvoerig bespreekt het handboek zielszorg en geloofsleven. Gewone gelovigen telden niet echt mee. Ze begrepen van het gefluisterde Latijn tijdens de mis zo weinig, dat ze wel ‘afwezige aanwezigen’ werden genoemd. Je had broederschappen voor het gebed voor de levenden en de overledenen. Het vormde een gebedsverzekering, zodat je na je dood verzekerd wist van het gebed. Inzichtgevend is de paragraaf over de heiligenverering die tot volle ontplooiing kwam om hemelse voorspraak van de heiligen te krijgen.

De zestiende eeuw: reformatie en reactie

Peter Nissen en Herman Selderhuis beschreven samen de zestiende eeuw. Politiek ontstaat in die eeuw de eenheid van de 'Zeventien Provinciën'. Kerkelijk vragen wantoestanden om hervorming. De onkunde van de priesters: een 'stoute paep', die ternauwernood het Onze Vader kan bidden, maar wel heel goed kan vleien en omkopen. Vaak kwam er van het verplichte celibaat niets terecht. Een kwart van de priesters in Utrecht deelt het leven met een vrouw. Vele kloosters worden bedreigd met een spoedig uitsterven. Erasmus bespot de domheid van de monniken. De moderne devotie richt zich meer op reformatie van hart en leven dan van kerk en leer (p. 231). Het humanisme heeft kritiek op de macht van de geestelijkheid in de biecht en op uiterlijkheden die niet in de Bijbel terug te vinden waren. Eerst bij Luther ontstaat nieuwe theologie in zijn concentratie op de genade van God. Luther heeft bij ons invloed met name door zijn boeken die vertaald worden, en door honderden studenten die in Wittenberg staan ingeschreven. Er ontstaan ook andere bewegingen: dopersen met hun grootdoop en fundamenteel ander kerkbegrip, spiritualisten en sacramentariërs. Een reactie op de Reformatie blijft niet uit: de keizer verbood de boeken van Luther; er komt een index van verboden boeken. In Nederland vallen pauselijke en keizerlijke inquisitie samen. Vele martelaren verliezen het leven, onder wie ook 2000 dopers. Ongeveer 180.000 mensen (6% van de bevolking) vluchten naar het buitenland. De kiem voor de opstand tegen Spanje blijft echter liggen in de sfeer van Brussels en Spaans centralisme. Weerstand tegen de hervormingsbesluiten van Trente is er vooral omdat die inbreuk plegen op de voorrechten van de oude adel (p. 268-274). Intussen verbreidt zich het calvinisme door boeken, correspondentie en studenten. En draagt de ontstane burgeroorlog ook de kenmerken van een godsdienstoorlog (p. 289). Het smeekschrift van de edelen, de hagenpreken en de beeldenstorm en de confessionele ontwikkelingen (NGB en HC) hebben gevolgen. Er ontstaan gereformeerde kerken met een kerkelijke organisatie. Ze zijn in de republiek bevoorrecht, de andere worden getolereerd. Want er is vrijheid van geweten en niemand mag om zijn overtuiging worden vervolgd (p. 315).

De zeventiende eeuw: de Gouden Eeuw

Met plezier schreven Willem van Asselt, kerkhistoricus, en Paul Abels, docent kerkgeschiedenis in Utrecht, dit hoofdstuk over de Gouden Eeuw. Ze openen met een korte paragraaf over de historiografie van Groen van Prinsterer, Geyl, Kuizinga, Van Gelder, Van Deursen en anderen. Zelf beschrijven ze eerst de samenleving, de politiek, de economie en de cultuur. Anders dan elders in Europa waren de maatschappelijke verschillen tussen de mensen niet gebaseerd op 'standen', maar op rijkdom en sociale status (p. 377). Dat is opmerkelijk en werkt door tot op de dag van vandaag. Vervolgens brengen ze de confessionele ontwikkelingen in kaart: lutheranen, joden, katholieken, dopersen en gereformeerden met hun strijd over de predestinatie (Dordrecht 1618-1619). Twee keer in deze eeuw gaf een theoloog grote onrust: Arminius en Descartes. In de gereformeerde kerken ontstond de Nadere Reformatie, er kwamen dissidenten als de collegianten, socinianen en chiliasten. Internationaal speelde de slavenhandel. De Gouden Eeuw kon alleen bestaan bij de gratie van zijn tegendeel: oorlogen, epidemieën, hongersnoden en armoede (p. 495).

De achttiende eeuw: eeuw van neergang

Een eeuw van neergang: economische stagnatie, verpaupering van de steden, neergang van de politieke betekenis, uitlopend op de opmars van de Fransen, het praktisch failliet van de republiek, inlijving in Frankrijk (p. 501). Paul Abels en Aart de Groot, docent kerkgeschiedenis in Brussel en Utrecht, beschrijven deze eeuw van neergang met niet minder bekwaamheid dan de vorige eeuw. De economische en geestelijke invloed van de hugenootse

vluchtelingen was sterk. Met name twee stromingen zijn van betekenis: de Verlichting en het Piëtisme dat overgaat in het negentiende-eeuwse Reveil. Wie de revolutie de ontkenning van het evangelie noemt, beoordeelt deze eeuw negatiever dan wie de Verlichting als een ontplooiing van het mens-zijn beschouwt (p. 503). Tegen die achtergrond komt veel aan de orde: de Verlichting met de tolerantie en deïsme; het piëtisme met Smytegelt en Schortinghuis, het academische leven en het leven van de kerken: gereformeerd, katholiek, oud-katholiek, luthers, dopersen, hugenoten, Walen, remonstranten. De kerk heeft ook zijn plaats in de samenleving: armen- en wezenzorg; geven van onderwijs, registratie van geboorte en huwelijk. Opvallend is de strijd tegen sodomie. Homoseksuelen moesten hun afwijkend gedrag met de dood bekopen (p. 562). Het hoofdstuk eindigt met de kerken in de Bataafse en Franse tijd.

De negentiende eeuw: zuilvorming

George Harinck, hoogleraar geschiedenis en directeur van twee documentatiecentra, en Lodewijk Winkeler, hoofd van het Katholiek Documentatie Centrum, tekenden voor de beide laatste eeuwen, meer dan 300 pagina's, een substantieel deel van het handboek.

Opvallend in de nieuwe grondwet van het koninkrijk (1815) is de ont koppeling van kerk en staat. De liberale overwinning in de gelijkstelling van de godsdiensten riep in het katholieke België verzet op. Dat verzet groeide door het grondwettelijk verbod op (katholiek) leerstellig onderwijs en dat kostte de koning de helft van zijn koninkrijk (p. 608). De verhouding tussen kerken en overheid zou deze eeuw nog meer moeiten veroorzaken. De eenheid van staat zag als taak van de kerken opvoeding in de algemeen christelijke deugden en daar hoorde geen kerkelijke verdeeldheid bij. Katholieke devotie en hervormd Reveil pasten bij het praktisch christendom. Maar de afgescheiden kerken kregen aanvankelijk geen vrijheid van godsdienst oefening, maar kregen te maken met inkwartiering, boetes en gevangenisstraffen. Koning Willem II schiep meer afstand tussen kerk en staat.

De breuk met België maakte een nieuwe grondwet noodzakelijk, en die wet van Thorbecke bracht voor afgescheidenen en voor katholieken erkenning en vrijheid. De hervormden groeiden uiteen in een moderne richting: J.H. Scholten, A. Kuenen, en een orthodoxe: D. Chantepie de la Saussaye, H.F. Kohlbrügge. Armenzorg, bijzonder onderwijs, zending, pers, de sociale kwestie, het wordt alles met elan beschreven. Alsmede de Doleantie (A. Kuyper), de Christelijke Gereformeerde Kerken, het ultramontanisme, de politieke partijvorming, het ontstaan van de VU, de organisaties van de arbeid, en ten slotte de ziekenhuizen en inrichtingen. Een vorm van culturele en maatschappelijke kerkgeschiedschrijving.

De twintigste eeuw: herfsttij

Het hoofdstuk zet fors in: de dominante indruk die de Eerste Wereldoorlog vestigde, was die van morele en politieke ontwrichting. Telegraaf en telefoon, stoomtrein en stoomschip maken het mogelijk de wereld als een overzichtelijk geheel te zien. Er breekt een moderne cultuur baan, die stuurloos lijkt. Het christendom staat niet buiten die cultuur omslag. Het is de christelijke moraal die failliet wordt verklaard en het christelijke wereldbeeld gaat ten onder. En hoewel Schilder en Miskotte zich bezinnen op moderne denkbeelden, ontwikkelen de protestanten geen omvattende visie op de samenleving (p. 727v).

Die samenleving wordt intussen in vele facetten belicht: de sociale kwestie, de gelijkberechtiging van het onderwijs, politieke partijvorming, nationaalsocialisme, gezondheidszorg. Natuurlijk ontbreekt de geschiedenis van de kerk niet: kerkverlating, bevindelijkheid, de zaak Geelkerken. Maar het blijft gaan over de relatie kerk en cultuur. In navolging van Barth zien Noordman en Miskotte niets in een christelijke cultuurvisie, in

tegenstelling tot het kerkelijk weekblad *De Reformatie*. Komt de theologie aan de orde, dan blijft het weer bij de vraag: cultuurtheologie of niet?

Na de Tweede Wereldoorlog volgde de doorbraak, hervormd elan, de Vrijmaking. Een interessante paragraaf bespreekt de psychologisering van de moraal. Men nam zijn uitgangspunt niet langer in de norm, maar in de leefwereld van de jeugd. Komt even later de kerkgeschiedenis weer langs, dan gaat het opnieuw over de verhouding met de wereld in allerlei aspecten. Ook het laatste deel staat in dat teken: de worsteling met de wereld: opkomst van jeugdcultuur (nozems, provo, flowerpower), functieverlies van het kerkelijk instituut, ontzuiling, met zuilresten in het onderwijs en de omroep. Ook bij het ontstaan van de NGK in 1969 is de relatie tot de cultuur beslissend: onenigheid tussen theologen over de vraag of de kerk een programmatisch karakter dient te hebben tegenover de cultuur en tegenover andere kerken, leidt tot een kerkscheuring. De moderne theologie, bevrijdingstheologie, de feministische theologie, het afscheid van het schriftgezag met het rapport *God met ons*, het verdwijnen van een gereformeerd leefpatroon, alles tendeert in de richting van een gure herfst.

Daar eindigt het boek mee: rond 2000 harkte men binnen de kerken peinzend de bladeren van de bloeitijd bij elkaar. De verstrengelde, maar kale kruinen van kerk en samenleving staken kaal af tegen de lucht. Niets wees erop dat een nieuw seizoen hen wacht (p. 912).

Onuitgesproken speelt hier op de achtergrond Gods belofte dat zolang de aarde bestaat, er een tijd zal zijn om te zaaien en te oogsten, koude en hitte, zomer en winter, dag en nacht. Na een gure herfst volgt een lieflijke lente. Dat is vertrouwen. Waarom de redacteur het slot van dit hoofdstuk in zijn epiloog corrigeert en de lente nu al ziet beginnen, ontgaat me.

Een indrukwekkend handboek

Puntsgewijs maak ik een paar afsluitende opmerkingen.

1. Laat ik de auteurs samen van harte gelukwensen met dit indrukwekkende handboek. Veel modern onderzoek is verwerkt. Je ontvangt heel veel informatie, ook worden allerlei verbanden zichtbaar gemaakt en zijn nieuwe inzichten verwerkt. Een degelijk en boeiend handboek. Fraaie foto's en kaarten, bronteksten, registers vormen een inhoudelijke bijdrage. Ik hoop van harte dat aan veel opleidingen vele studenten het boek met enthousiasme bestuderen.

2. Kenmerkend is de multidisciplinaire aanpak. Het handboek is dan ook meer dan kerkgeschiedenis. De kerk is een bestanddeel van het volle leven met veel aspecten als de samenleving, politiek, economie, cultuur, wereld. Een comprehensive approach met nieuwe gezichtspunten. Maar als in de samenleving de kerk wegschuift naar de marge, moet dat dan ook in de kerkgeschiedschrijving? Het boek is in plaats van kerkgeschiedenis meer een kerk-en-wereldgeschiedenis. Waarom niet een handboek tegendraads tegen de tijdgeest?

3. In verband daarmee intrigeert het aspect van de cultuur. Moet de kerk antwoord geven op de vragen van de eigentijdse cultuur? Op zich een legitieme vraag. En zeker zit er in alle eigentijdse theologie een element van uiting geven aan een cultuur. In rapport met de tijd. Maar mijn vraag is: waarom krijgt dit deelaspect zoveel gewicht? De taak van kerk en theologie is meer dan reageren op de cultuur. Cultuur, samenleving, inclusief kerk moeten toch antwoord geven op de waarheid, op de openbaring van boven. Het handboek koos als object van kerkgeschiedenis niet voor de vraag hoe de openbaring van God gestalte geeft aan de kerk. Het koos als object alles wat zich als kerk presenteert. Daarmee krijgt de vraag naar de relatie met de cultuur ook een ander gewicht. Uitgangspunt en maatstaf ondergaan een verschuiving van boven naar beneden.

4. Een veelvoud aan auteurs hoeft niet te leiden tot een veelvoudige aanpak. Niet te ontkennen zijn vele verschillen in opvatting en aanpak. Je kunt verschillen in conceptie en aanpak zien als winst: gratie van de variatie. Er is in elk geval niet een 'einheitlich' handboek ontstaan. Een bundeling kerkgeschiedenissen is niet hetzelfde als een handboek kerkgeschiedenis. Het boek wekt in elk geval sterk de indruk dat er niet sterk geredigeerd is. Misschien onder tijdsdruk van de boekdrukker. Maar wel een gemiste kans. Hopelijk bij een volgende druk een gegrepen kans.

5. Minpunten noemen is gemakkelijk. Een algemene historiografie ontbreekt, evenals een zaakregister. De registers die er wel in staan, bevatten fouten. Maar met dit handboek krijg je iets moois in handen, waarmee je als student, docent of als zomaar een lezer voorlopig goed vooruit kunt. Ik wens het boek vele enthousiaste lezers toe. Hopelijk komt dan de nieuwe druk eerder dan je denkt.

N.a.v.: Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kok, Kampen, 2006, 90 435 0926 8, 950 pag., prijs €60,50.